

פיסת מזל

גילוי רצפת הפסיפס בגן לאומי בית כנסת בית אלפא היה ללא ספק בין המרעישים והמרתקים ביותר בארץ. הפסיפס הענק, הצבעוני והמגוון, מלמד לא מעט על חיי הרוח והחומר היהודיים במקום. אז מה בכל זאת עושים אל יונו ומזלות אסטרולוגיים בבית כנסת?

כתב: ראובן גפני, עורך עת-זמון, יד בן צבי | צילומים: ארכיון רשות הטבע והגנים

באחד הימים בשנת 1928 עסקו כמה מחברי קיבוץ חפציבה שבעמק יזרעאל בכריית תעלת מים בשדות הקיבוץ. העבודה בוצעה באמצעות טרקטור, ובמהלכה פגעה הכף הכבדה בשרידי מבנה אבן קדום והעלתה על הקרקע אבני פסיפס בצבעים שונים. הטרקטור הורחק מן השטח עד מהרה, ובמקום החלה חפירה ארכיאולוגית מקיפה בהנחייתו של פרופ' אליעזר ליפא סוקניק, ובהשתתפותם הפעילה של חברי הקיבוץ הנרגשים. כשנה לאחר מכן נסתיימה החפירה, לאחר שבמקום נחשפו שרידי מבנים מרשימים מן המאה השישית לספירה. המרכזי שבהם, שכפי שהתברר שימש כבית כנסת, עמן בחובו את הממצא המרהיב והמרגש מכל: רצפת פסיפס גדולת ממדים, צבעונית ומגוונת, שעטרה את בית הכנסת, ומלמדת לא מעט על חיי הרוח והחומר היהודיים במקום, על מקומה של האמנות בחייהם, ואפילו על העדפותיהם האסתטיות.

תיאורים קדומים מסיפורי המקרא

מציאת הפסיפס אמנם הייתה הפתעה מרעישה, אבל היו ששיערו עוד קודם לכן כי באזור התקיים יישוב יהודי קדום. המקום שבו התיישבו שני גרעיני הקיבוצים חפציבה ובית אלפא בשנת 1922 נקרא בערבית "בית אלפא", ושימר ככל הנראה את שמה של בית אלפא הקדומה.

בית הכנסת העתיק, שהיה כנראה מרכז היישוב היהודי במקום, כלל אולם תפילה מרכזי מלבני, יציע ששימש אולי כעזרת

רצפת הפסיפס הגדולה שהתגלתה ובמרכזה גלגל המזלות

האב ובנו אינו זהה, נראה שבני הקהילה הגדירו לאומנים במפורש, בכל אחד מן המקרים, מה הם רוצים לראות על הפסיפס, ואולי גם באיזה סגנון אמנותי יש לעצבו.

אלילות או אמנות?

פרט לשתי הכתובות המוזכרות, מורכב הפסיפס המלבני משלושה חלקים עיקריים: במרכז החלק העליון, ובהתאם למיקומו, בסמוך לגומחה הקדמית של בית הכנסת, מתואר ארון הקודש כשמצדיו שני אריות (השומרים עליו, ככל הנראה) ופריטים שונים הקשורים לעבודת בית המקדש: שופרות, לולבים, אתרוגים ומחתה. שתי המנורות הקבועות משני צדי הארון מעניינות במיוחד,

החטים, מאה [סאים?] שתרמו כל בני הכפר [...] בירבי זכורים לטוב כל בני הכפר ו[...] בירבי זכור לטוב."

יוסטינוס המלך המוזכר בכתובת הוא ככל הנראה הקיסר יוסטינוס הראשון, ששלט באימפריה הביזנטית בשנים 518-527. כך ניתן לקבוע כי בית הכנסת נבנה לפני כ-1,500 שנה. פרט נוסף שניתן ללמוד מן הכתובת הוא שבני הקהילה היהודית במקום היו ככל הנראה חקלאים, שעסקו בין השאר בגידול דגן. אלה תרמו לבניית בית הכנסת סכומים נאים, שתורגמו למשקלי החיטה שאותה תרמו (מאה סאים חיטים). מנהיג הקהילה, ששמו הפרטי לא נשתמר, הוא ככל הנראה האדם המכונה בכתובת "בירבי", ואזכורו לטוב בסיום הכתובת מלמד כי גם לו

נשים, פרזודור, חדר נספח ואפילו חצר קדמית נאה, שכיום אין עוד אפשרות לראותה. המבנה כולו, כמו בתי כנסת אחרים מאותה התקופה, הופנה לכיוון ירושלים, ועוצב לפיכך לכיוון דרום-מערב. אולם התפילה המרכזי נתחם בשתי שורות עמודים משני צדדיו, ובקדמתו תוכננה גומחה שבה הועמד ככל הנראה ארון הקודש. כיום אמנם אין לדעת מה היה מראהו המדויק של הבניין בעת עמדו, אך מראהו המשוער מוצג לקהל בדגם המוצב בפתח גן לאומי בית כנסת בית אלפא.

מתחת לפסיפס המרהיב נתגלו בשעת החפירה קטעי פסיפס קודם, והתברר כי המבנה בצורתו הנוכחית היה חידוש של מבנה עתיק עוד יותר שניצב במקום. קשה לדעת מה היה מראהו של הפסיפס הקדמון, אולם לאור העובדה שעל קטע ממנו נמצא תיאור של נחש, היו ששיערו שאף הוא, כמו הפסיפס שנקבע על גביו, כלל תיאורים של אחדים מסיפורי המקרא, בכלל זה גם סיפור גירושם של אדם וחוה מגן עדן, ותיאור מקומו של הנחש בעלילה.

תרומות יהודיות ועבודה נוכרית

בפסיפס שהתגלה על רצפת בית הכנסת כמה חלקים, חלקם צפויים למדי וחלקם מפתיעים במיוחד. אלו מלמדים לא מעט על נסיבות יצירתו, כמו גם על עולמם התרבותי והרוחני של אלו שנהגו להתפלל בו דרך קבע.

מתי, אם כן, נוצר הפסיפס? הכתובת הארמית שנקבעה בתחתיתו של הפסיפס, בסמוך לכניסה לבית הכנסת, לא השתמרה במלואה, למרבה הצער, ואולם עדיין אפשר ללמוד ממנה לא מעט. בתרגום לעברית, ולאחר השלמות שונות, אפשר להבין כי נאמר בה כך: "הפסיפס הזה נקבע בשנה [...] למלכותו של יוסטינוס המלך בדמי המכירה של

מתחת לפסיפס המרהיב נתגלו בשעת החפירה קטעי פסיפס קודם, והתברר כי המבנה בצורתו הנוכחית היווה חידוש של מבנה עתיק עוד יותר שניצב במקום. היו ששיערו שאף הוא, כמו הפסיפס שנקבע על גביו, כלל תיאורים של אחדים מסיפורי המקרא

מכיוון שהן עשויות חוליות חוליות, אולי בהתאם לפסוקים על "כפתוריה וגביעיה" של המנורה. המנורות ניצבות על גבי רגל המחולקת לשלושה חלקים, ולא על גבי בסיס אחד בלבד, כפי שתוארה המנורה על גבי שער טיטוס. מראה זה של המנורה מקביל לתיאור שלה בכמה בתי כנסת נוספים, כמו גם על גבי אחד הקירות ברובע ההרודיאני בירושלים. מה, אם כן, היה המראה האמיתי שלה? כיום אפשר רק לנחש.

חלקו התחתון של הפסיפס מעניין אך הוא, וכולל תיאור ציורי של סיפור עקידת יצחק, הלקוח מספר בראשית. בתמונה נראות דמויותיהם של אברהם, יצחק והאיל, כמו גם של שני הנערים הנוספים שהשאיר אברהם עם החמור בדרכו להר המוריה (על פי המדרש, אגב, היו אלו אליעזר העבד וישמעאל).

עצמו היה חלק במלאכת הפסיפס: ביוזמה הראשונית להקמתו, בעידוד בני הקהילה לתרום לכך מכספם, אולי אפילו בתכנונו התוכני והאמנותי של הפסיפס.

כמו זמן יצירתו, גם זהותם של בעלי המלאכה ידועה לנו הודות לפסיפס: בכתובת היוונית הקצרה, ששולבה מעל לזו הארמית, נכתב כי "יזכרו (לטוב) האומנים שביצעו את המלאכה הזאת, מאריאנוס וחיניא בנו". מאריאנוס וחיניא, מתברר, היו אמנים מוכרים במלאכת הפסיפס, לפחות באזור זה של הארץ. וכך אין להתפלא כי גם בכתובת שנמצאה באחד מבתי הכנסת העתיקים בבית שאן מוזכרים אותם אומנים. כמו בתקופות מאוחרות יותר בקורותיהם של היהודים, היו אלה ככל הנראה אומנים לא יהודים שהועסקו בעיטור בתי הכנסת. עם זאת, היות והסגנון של שני הפסיפסים שתכננו

גן לאומי בית הכנסת בית אלפא

בעקבות הפסיפס

בית הכנסת בבית אלפא נהרס, ככל הנראה, ברעידת אדמה שהתרחשה באזור בסוף המאה השישית לספירה, ונראה שהמתפללים נהנו מן הפסיפס רק במשך כ-80 שנה. ואולם, שלא כמו יצירות אמנותיות אחרות, שנהרסו ונעלמו לבלי שוב, המתין הפסיפס במקומו במעבה האדמה, עד להקמתו מחדש של יישוב יהודי במקום, בראשית המאה ה-20. משנמצא הפסיפס המרהיב מחדש, הוא שב לשמש בתפקידו כפריט אמנותי יפהפה ומיוחד, השווה ללא כל ספק ביקור משפחתי.

איך מגיעים? אל קיבוץ חפציבה מגיעים מכיוון צומת השיטה בכביש 669, כדי להגיע אל הגן הלאומי בית אלפא ואל בית הכנסת העתיק יש להיכנס לקיבוץ ולפנות שמאלה במעגל התנועה הראשון, בהתאם לשילוט.

מחיר כניסה לגן לאומי בית אלפא:

מבוגר - 20 שקל, ילד - 9 שקלים

שעות פתיחה: א' - ה' ושבת,

8:00-17:00 (כניסה אחרונה

בשעה 16:00), יום ו' 8:00-15:00

(כניסה אחרונה בשעה 14:00).

טלפון: 04-6532004,

www.parks.org.il

החלק המעניין והמפתיע ביותר בפסיפס הוא זה המרכזי, שבו נפרס לעינינו גלגל המזלות השנתי, בלוויית כיתובים ותמונות שונות. הגלגל מחולק ל-12 חודשי השנה, כאשר כל חודש מתואר באמצעות תמונת המזל שלו ומלווה בשמו

תמונת המזל שלו ומלווה בשמו, לעתים בעברית ולעתים בארמית. בארבע פינות הגלגל ניתן לראות ארבע דמויות נשיות, המתארות את ארבע עונות השנה (תקופת תשרי, תקופת טבת, תקופת ניסן ותקופת תמוז), ובמרכזו של הגלגל בולטת מאוד דמותו של אל השמש הליוס, הנישא במרכבה הרתומה לארבעה סוסים.

מה עושים אל יווני ומזלות אסטרוטולוגיים בבית כנסת? שאלה זו הטרידה את מנוחתם של חוקרים שונים, מאז התגלו גלגלי המזלות הראשונים בבתי הכנסת בנערן ובבית אלפא, ועוד יותר כשהתגלו דמויותיהם של האלים בבתי הכנסת בחמת עבריה, בציפורי, ובמקומות נוספים.

גלגלי המזלות, מתברר, היו עיטור נפוץ ונאה במיוחד, שלמרות שנראה לכאורה כסותר את קביעתם של חז"ל ש"אין מזל לישראל", התקבל בלא כל קושי על דעתם של המתפללים והחכמים באותן השנים. ביחס לשילובם של האלים השונים בבתי הכנסת השאלה חריפה מעט יותר, ואולם נראה שבאותה התקופה, משהפכה האימפריה הרומית לנוצרית, ופולחנם של האלים נזנח כמעט לחלוטין, הפכו אלו למראות עיטוריים

הציור בפסיפס ברור במיוחד, ודומה שאי אפשר לפרשו באופן אחר. אלא שמתכנני הפסיפס לא סמכו ככל הנראה על יכולות הפרשנות וההתבוננות של באי בית הכנסת, וליוו את התמונה בכיתובים שונים להבהרת הדברים: "אברהם", "יצחק", "והנה איל" ו"אל תשלח". נראה שגם הילדים שליוו את הוריהם בדרכם לבית הכנסת יכולים היו לעמוד בלא כל קושי על משמעות הציורים הנפרסים תחת רגליהם.

הבחירה בסיפור עקידת יצחק בפסיפס אמנם נפוצה למדי, ומצויה גם בבתי כנסת אחרים. עם זאת, ניתן להעלות על הדעת סיבות מיוחדות שהביאו לשילוב עקידת יצחק בפסיפס. האם ייתכן, למשל, שהפסיפס נחנך בבית הכנסת לקראת תפילות ראש השנה, שבו התרחשה על פי המסורת עקידת יצחק? אין לדעת.

אין מזל לישראל

החלק המעניין והמפתיע ביותר בפסיפס הוא זה המרכזי, שבו נפרס לעינינו גלגל המזלות השנתי, בלוויית כיתובים ותמונות שונות. הגלגל מחולק ל-12 חודשי השנה, כאשר כל חודש מתואר באמצעות

ואמנותיים בלבד, שאינם מבטאים אמונה דתית זו או אחרת, וממילא אין מניעה מלשלבם בעיטורי בתי הכנסת באשר הם. וכך, אם 500 שנים לפני יצירת הפסיפס נראתה הכנסתו של אל יווני לבית הכנסת כמעשה שלא ייעשה, הרי שכשעוצב הפסיפס בבית אלפא איש לא ייחס לדבר עוד משמעות דתית, כי אם אמנותית בלבד.